

Het *Silent Sky Project*# van Rob Sweere

Het lichaam als toegang tot het transcendente

JOHN HACKING

Een klein vliegtuigje maakt een foto van een kleurige kring in het gras. De kring wordt gevormd door een aantal vrouwen, leden van een plaatselijke milieugroep. Ze liggen op de grond op dekens en kijken naar de hemel, dertig minuten lang, in stilte. Ruim een week later ontvangen ze een kopie van de luchtfoto.

Dit gebeuren is onderdeel van een bijzonder kunstproject. De kunstenaar Rob Sweere (geb. 1963) begint in 2004 groepen mensen te benaderen die op de een of andere wijze een relatie met elkaar hebben. Hij nodigt hen uit om gezamenlijk dertig minuten, zoals hij dat noemt, een 'conversatie' te hebben met de hemel. Het is de start van een project dat hij *Silent Sky Project*# noemt en dat sindsdien op talloze plaatsen wordt uitgevoerd.

In deze bijdrage zal ik enkele aspecten van dit project bespreken, zoals het idee erachter en de concrete uitvoering. Ook geef ik een summiere weergave van de betekenissen die de deelnemers aan dit moment van stilte geven. Vervolgens zal ik nader ingaan op de rol van het lichaam in de concrete ruimte van dit project, op de vragen die

het project oproept ten aanzien van het begrip kunstwerk en op de (religieuze) betekenis van dit werk (Afb. 1).

Het project is het concept

Een kunstwerk, schrijft Valéry, zou ons altijd moeten leren dat we nog niet eerder hebben gezien wat we zien.¹

In de naam *Silent Sky Project*# zitten enkele elementen die nadere toelichting verdienen. De naam wijst niet alleen naar het gebeuren zelf maar bevat ook een verwijzing naar het concept dat erachter zit.

Silent Sky verwijst naar de hemel in het landschap boven de horizon, concreet: naar de ruimte van de hemel, waargenomen vanaf de grond. De ruimte op de grond die daarbij wordt ingenomen, wordt zo voor een moment tot een bijzondere plaats: de plaats waar het project wordt uitgevoerd. Centraal staat de menselijke waarneming. Wat

¹ Alain Finkielkraut, *De wijsheid van de liefde*, Amsterdam, Antwerpen: Contact, 2004, p. 24.

1

Silent Sky Project# 11

2006 (27 mei), 7.01 - 7.31

10 deelnemers

Bilin, Ramallah, Palestine

gebeurt er, zo vraagt de kunstenaar zich af, als een groep mensen die een bepaald verband met elkaar hebben, eenzelfde ervaring doormaken in de ruimte en in de tijd? Deze ervaring is het samen in stilte kijken naar de hemel. De samenstelling van de groep, de locatie, het tijdstip en de voorbereiding van het gebeuren zijn daarbij variabel en afhankelijk van de omstandigheden en van de inzet van de kunstenaar. Vaste onderdelen van het project zijn de dertig minuten stilte, de waarneming van de hemel terwijl men op de grond ligt en de verslaglegging van het geheel door de kunstenaar zelf. Deze verslaglegging vindt plaats door het maken van foto's en filmopnames en door korte interviews met de deelnemers.

Project wijst op de herhaalbaarheid van deze ervaring, met telkens andere deelnemers. De kunstenaar is de spil in dit project. Hij gaat op zoek naar groepen mensen die zich aangesproken voelen om mee te doen. Hij reist de wereld rond om overal hetzelfde project te doen plaatsvinden. Hiervan doet hij verslag op zijn website en via andere middelen die tot zijn beschikking staan. Hij werkt met assistenten die hem helpen het project voor te bereiden en uit te voeren. Hij schakelt mensen van de pers in om ruchtbaarheid te geven aan het ophanden zijnde project in een bepaalde gemeente. Alle aandacht die hij hiermee krijgt, vooraf en achteraf, draagt bij aan zijn streven om het *Silent Sky Project#* te promoten.

Dit project kan een ritueel worden genoemd, de kunstenaar een ritueelbegeleider. Ik spreek met opzet over een ritueel omdat het geheel plaatsvindt volgens een vast en herhaalbaar patroon,

omdat het een collectieve dimensie bezit (het is een groepsgebeuren) en omdat het een eigen leven gaat leiden.² De kunstenaar wil, om het in zijn eigen woorden uit te drukken, 'een nieuwe mythe scheppen' waarin het handelen van de deelnemers verwijst naar een symbolische orde. De symbolische orde in dit ritueel bestaat uit het besef dat wij als mensen bewoners zijn van de aarde als planeet en dat wij deze aarde met elkaar delen als leefruimte. Wat de kunstenaar doet, is mensen uitnodigen om in stilte kennis te maken met deze symbolische orde. Dit ritueel is op alle plaatsen ter wereld mogelijk. Het is niet aan een specifieke tijd en ruimte gebonden. In principe kun je het in je eigen achtertuin doen. Het groepsverband versterkt het rituele karakter.

De verwijzing van het ritueel naar de symbolische orde wordt vooraf niet gecommuniceerd. De kunstenaar beperkt zich ertoe de concrete kaders van het project aan te geven. Wel is hij geïnteresseerd in de betekenis die de deelnemers na afloop van het project aan het gebeuren geven. Deze betekenissen worden summier vastgelegd in filmopnames en statements. In tweede instantie, als de verslaglegging van het project zichtbaar wordt gemaakt in de media en in een kunstinstelling, worden symbolische orde en de maatschappelijke implicatie ervan geduid. Kennismaking met de presentatie van het project via de media, in de tentoonstellingsruimte of via een gesprek met

2 Voor een heldere analyse en toepassing van het begrip rite, zie Paul Post, 'Ritualiteit als symboolhandelen', in: Marcel Barnard en Paul Post (red.), *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*, Zoetermeer: Meinema, 2001, p. 33-41; en ook Louis Dupré, *De symboliek van het heilige*, Kampen: Kok/Agora, 1991, p. 61-68.

de kunstenaar kan weer leiden tot nieuwe initiatieven om het project uit te voeren. Op die wijze is de kunstenaar zijn eigen promotor en dragen de deelnemers bij aan de verspreiding van het idee. De kunstenaar is dan ook blij met elke vorm van aandacht vanuit de media. Wat in eerste instantie begon als een groepsexperiment gaat een eigen leven leiden als kunstproject.

De rol van de kunstenaar en de uitvoering

De concrete gang van zaken is als volgt: nadat de kunstenaar contacten heeft gehad met mensen die enthousiast zijn geraakt voor zijn project, worden er afspraken gemaakt over de uitvoering, de locatie en het tijdstip. Er zijn 'contactpersonen' die in het vervolg optreden als medewerkers van de kunstenaar. Ze zijn diens verlengstuk bij de uitvoering van zijn project, zowel op het gebied van de promotie en de werving van deelnemers als op het terrein van de uitvoering, de verslaglegging en de documentatie.

Als deelnemers worden mensen uitgenodigd die op de een of andere wijze een 'natuurlijke relatie' met elkaar hebben. Onder 'natuurlijke' relatie verstaat de kunstenaar bijvoorbeeld een werkrelatie of het lidmaatschap van eenzelfde organisatie, voorts een conceptuele relatie (als ideeën worden gedeeld) of een ruimtelijke relatie (als eenzelfde ruimte wordt benut). Afhankelijk van de context van het project worden de deelnemers via een

gerichte vraag uitgenodigd of door een algemene oproep. Er wordt in principe geen grens gesteld aan het aantal deelnemers. Maar de context is hiervoor wel bepalend. Op bepaalde locaties zoals bijvoorbeeld een dak van een winkel is het aantal mogelijke deelnemers uiteraard beperkt. Het project wordt uitgevoerd zodra er overeenstemming is bereikt over de groep, de plaats en het tijdstip.

De deelnemers worden vooraf door de kunstenaar en/of door diens medewerkers ingelicht over de gang van zaken en over de achtergrond. Als de gelegenheid daartoe zich voordoet, vindt een uitvoerigere voorbereiding plaats. Zo had de kunstenaar in Mexico de gelegenheid om aan een universiteit een gastcollege te geven voor de studenten die mee zouden doen. In Zuid-Afrika kon hij de *Elders*, de ouderen uit het getto, van tevoren toespreken tijdens een bijeenkomst waarin het project werd voorgesteld. Het project wordt niet gepresenteerd als een publieksvoorstelling. Publiek is zo veel mogelijk afwezig, omdat de deelnemers en datgene wat zij ervaren de kern van het project vormen.

Er wordt een locatie gekozen die te maken heeft met de activiteit van de groep. Dit verband tussen de locatie en de groep kan ook van spirituele aard zijn, bijvoorbeeld als het gaat om een plek van inspiratie of contemplatie. Dat betekent dat de ruimte waar het project plaatsvindt door de deelnemers als bijzonder wordt ervaren. De keuze van de locatie is dus niet zonder betekenis en is niet willekeurig. Hoewel het project zelf in stilte plaatsvindt, wil dit niet zeggen dat de omgeving ook stil is. In een stad is achtergrondlawaai onvermijdelijk.

Het patroon waarin de deelnemers liggen is variabel. Hierover worden van tevoren afspraken gemaakt. Soms liggen zij kriskras door elkaar, soms in een bepaalde vorm, zoals op het Oerolfestival in 2006. In dit laatste geval werd gebruikgemaakt van een andere kunstuiting die al in het zand was gerealiseerd, enorme jaarringen die verwezen naar het jubilerende festival.³ Ook het tijdstip kan wisselen. Zo is het project meermalen overdag uitgevoerd, maar ook in de avond.

Tijdens en na de uitvoering worden van de deelnemers foto's en een film gemaakt. Als de tijd verstreken is, verzamelen de kunstenaar en zijn assistenten ervaringen van de deelnemers. Zij worden geïnterviewd en gevraagd naar hun bevindingen.

Het verzamelde documentatiemateriaal dient verschillende doeleinden. Allereerst wordt het gebruikt voor tentoonstellingen en presentaties, vervolgens voor de verdere promotie van het project en ook voor de terugkoppeling naar de deelnemers, ter herinnering. De terugkoppeling

3 Een beschrijving van de jaarringen tijdens het Oerolfestival staat op de site: 'Op het Noordzeestrand ter hoogte van de strandovergang bij Lies zijn met twee grote shovels en vele mensenhanden 25 reusachtige jaarringen in het zand gegraven – voor elk van de 25 jaar Oerol één – als symbool voor groei en ontwikkeling. Een indrukwekkend project waarmee Stichting Landschapstheater en meer (SLEM) een ode aan 25 jaar Oerol heeft willen brengen. De jaarringen variëren in hoogte van zeeniveau tot maximaal 2 meter in het hart. De totale sculptuur heeft een doorsnede van ongeveer 300 meter. Door de natuurkrachten zullen de jaarringen op het strand worden aangetast en heel langzaam vervagen. [...] Op zondag 18 juni vond een fantastisch experiment plaats in de jaarringen. Tweeduizend Vrienden en bezoekers van Oerol hebben deelgenomen aan het *Silent Sky Project #13* van beeldend kunstenaar Rob Sweere. Gedurende een half uur lag men muisstil in de jaarringen, de blik gericht op de hemel. Voor veel deelnemers was dit een hele bijzondere en nieuwe ervaring. Onder het motto "De ruimte kijkt terug" is er een luchtfoto gemaakt van de met mensen gevulde zandsculptuur op het Terschellinger strand.' Bron: <http://www.oerol.nl/archief/oerol2006.htm>.

kan geschieden in de vorm van een foto, maar ook door een poster of door een grote afbeelding op een gebouw. De deelnemers kunnen uiteraard ook kennisnemen van het verslag op de website van de kunstenaar.

De verschillende uitvoeringen tot nu toe⁴

Het eerste project vond op 22 juni 2004 plaats, daarna volgden nog zeventien sessies. Hieronder volgt een voorlopig overzicht, waarbij de sterk wisselende gegevens telkens summier zijn aangegeven:

- Silent Sky Project#1 op 22 juni 2004, 10.30-11.00 uur in het winkelcentrum Kronenburg te Arnhem, 20 deelnemers: winkeliers en personeel worden uitgenodigd om op het dak van het gebouw mee te doen. Niemand was ooit op het dak geweest. Het project vindt plaats terwijl de winkels open zijn.
- Silent Sky Project#2 op 12 september 2004, 11.00-11.30 uur in de kasteeltuin Groeneveld te Baarn, 25 deelnemers: vrouwelijke leden van een milieugroep gaan in een cirkel liggen op kleden die zij zelf meebrengen. Vanuit de lucht wordt een foto gemaakt.
- Silent Sky Project#3 op 17 februari 2005, 17.55-18.20 uur op het plein voor de tempel in Ganeshpuri, India, 51 deelnemers: Vijaya Pandurang Patel nodigt familieleden uit voor het project en ook vrienden uit haar dorp. Vijaya is eigenares van een kleine winkel naast de tempel.
- 4 Zie de beschrijving van de projecten op de site van Rob Sweere <http://home.planet.nl/~sweeer024/navig.html>

GOD EN KUNST

- Silent Sky Project#4 op 19 maart 2005, 16.30-17.00 uur in het park tussen de schouwburg en het concertgebouw te Arnhem, 13 deelnemers: medewerkers van beide instellingen liggen op een vlot dat langzaam op het water tussen de beide gebouwen wordt voortgetrokken.
- Silent Sky Project#5 op 26 mei 2005, 13.05-13.35 uur op het dak van het POST CS-gebouw te Amsterdam, 20 deelnemers: medewerkers die in dit gebouw werken tijdens de lunch. In het gebouw zijn het Stedelijk Museum, het Museum voor Moderne Kunst en verwante instellingen gevestigd.
- Silent Sky Project#6 op 9 november 2005, 16.01-16.31 uur op het universiteitsterrein in Mexico City, Mexico, 36 deelnemers: studenten van de UNAM-universiteit. De locatie is uitgezocht door de studenten. Een plek waar zij elkaar dagelijks ontmoeten en die zij zelf als een spirituele plek ervaren: een cirkel, omgeven door een kunstwerk, waar eeuwenoude lava aan de oppervlakte komt, midden op het universiteitsterrein. Voor de uitvoering van het project wordt de plaats eerst goed schoongemaakt.
- Silent Sky Project#7 op 4 februari 2006, 16.41-17.11 uur in de tuin van Painsfield House, Albourn, England, 5 deelnemers: vrijwilligers/verzorgers van een chronisch zieke vrouw. De vrouw was al heel lang niet meer buiten geweest. Het project vindt plaats op een grasveld onder een flinke stapel dekens bij een bleke middagzon. Een van de verzorgers heeft het project mogelijk gemaakt.
- Silent Sky Project#8 op 3 maart 2006, 17.29-17.59 uur in de Township New Crossroads, Capetown, South Africa, 19 deelnemers: ouderen die daar in het zwarte getto wonen, de zogenaamde *Elders*. Deze groep heeft binnen de Township nog een zeker moreel gezag maar hun levensverwachting is niet erg hoog vanwege de bittere armoede. De locatie is een voetbalveld op een winderige hoogvlakte, niet ver van de bouwvallige huizen.
- Silent Sky Project#9 op 9 mei 2006, 12.20-12.50 uur op het dak van de parkeergarage naast de bibliotheek te Utrecht, 31 deelnemers: medewerkers en studenten van de Universiteit van Utrecht.
- Silent Sky Project#10 op 26 mei 2006, 16.26-16.47 uur op het plein naast hun garages te Modi'in te Israël, 24 deelnemers: personeel van het Rode Kruis in Israël, de Magen David Adom. Zij zijn ook de mensen die de resten van slachtoffers verzamelen na een aanslag.
- Silent Sky Project#11 op 27 mei 2006, 19.01-19.31 uur in de tussenzone bij de muur in Bilin, Ramallah in Palestina, 10 deelnemers: een internationale groep uit Palestina, Spanje en Nederland op een locatie dicht bij een illegale Joodse nederzetting in het centrum van de conflictzone, vlak naast de muur die de overheid heeft gebouwd om Palestijnen en Joden te scheiden. Tijdens het project patrouilleert de militaire politie maar ze verstoort het project niet.
- Silent Sky Project#12 op 28 mei 2006, 22.45-23.15 uur op het Rabinplein te Tel Aviv in Israël, 8 deelnemers: een groep vrienden ligt op het plein voor het gemeentehuis. Op dit plein is Rabin vermoord door een tegenstander van zijn beleid. Het plein is als eerbetoon naar hem genoemd. Omwonenden worden uitgenodigd om mee te doen.
- Silent Sky Project#13 op 18 juni 2006, 12.30-13.00 uur in de duinen op het Oerolfestival, Terschelling, 2000 deelnemers: bezoekers aan het Oerolfestival, dat dit jaar 25 jaar bestaat. Zij liggen in kringen van zand die ter ere van dit feest op het strand zijn gemaakt. De voorbereiding en uitvoering vragen de inzet van veel vrijwilligers. Wereldwijd verschijnen er van deze uitvoering (lucht)-foto's in de kranten.
- Silent Sky Project#14 op 29 november 2006, 16.54-17.24 uur op het dak van de bibliotheek San

Salvador, El Salvador, 64 deelnemers: een groep bibliotheekmedewerkers uit verschillende landen, deelnemers aan een internationale conferentie. Ze komen uit El Salvador, Honduras, Mexico, Guatemala, Nicaragua, Costa Rica, Nederland en Mexico.

- Silent Sky Project#15 op 30 november 2006, 16.45-17.15 uur in het park van de universiteit te San Salvador, El Salvador, 41 deelnemers: een groep studenten, docenten en bibliotheekmedewerkers.
- Silent Sky Project#16 op 20 februari 2007, 19.15-19.45 uur te Melbourne, Australië, 10 deelnemers: een groep kunstenaars van de Collingwood Art Studio ligt in het park tegenover de studio. Vooraf bekijken ze een tentoonstelling over het project.
- Silent Sky Project#17 op 23 februari 2007, 16.33-17.03 uur te Melbourne, Australië, 7 deelnemers: ze liggen rondom een oude boom – de enige oorspronkelijke – in het Flagstaffpark; de meesten van hen zijn Aboriginals. Het Flagstaffpark in het stadscentrum is een oude begraafplaats. De groep is verbonden aan het Koorie Heritage Trust Inc. Koorie is de naam van de Aboriginalgroep uit Zuidoost-Australië.
- Silent Sky Project#18 op 24 februari 2007, 16.40-17.10 uur te Melbourne, Australië, 2 deelnemers: twee leden van een meditatiegroep doen mee in de tuin van het Fitzroypark naast het meditatiecentrum.
- Voor actuele projecten zie de site <http://home.planet.nl/~sweero24>.

De locatie, het tijdstip en het aantal deelnemers verschillen sterk en het is opvallend dat de wijze waarop de deelnemers met elkaar verbonden zijn eveneens zeer divers is.

De kunstenaar streeft ernaar om zijn project overal ter wereld uit te voeren. Hij gaat daarbij locaties met een sterke politieke lading, zoals in Israël en Palestina, niet uit de weg. Hij kiest bewust voor plaatsen met een summum aan betekenis voor de deelnemers. Een fotoverslag van het project in Israël werd in 2006 in New York tentoongesteld. Met de gedrevenheid om zijn project op zo veel mogelijk plaatsen te doen plaatsvinden, gaat bij de kunstenaar een groeiende interesse in de beleving van de deelnemers samen (Afb. 2).

232

233

De betekenis die de deelnemers achteraf geven

Wij zijn altijd in woorden...⁵

De indrukken van de deelnemers zijn vastgelegd op de films die van de verschillende projecten gemaakt zijn. Zij variëren van ervaringen van diepe rust en stilte, tot onrust en moeite om te blijven liggen. De meeste indrukken worden niet verder toegelicht; de geïnterviewden hebben alleen enkele statements gegeven voor de camera. Hier volgt een kleine selectie van indrukken.

In Tel Aviv valt het niet mee om op de harde grond van het plein een halfuur stil te blijven liggen. Sommigen klagen dan ook over hoofdpijn en stijfheid en over een overvloed aan gedachten. Anderen zijn wel in staat om zich te ontspannen

5 Cees Nooteboom, *De omweg naar Santiago*, Amsterdam, Antwerpen: Atlas, 2002, p. 23.

2

Silent Sky Project# 14

2006 (29 november), 16.54 - 17.24

64 deelnemers

San Salvador, El Salvador

en ze merken na tien minuten zelfs helemaal niets meer van het lawaai van auto's. In Arnhem en Utrecht (in beide gevallen op het dak van een groot gebouw) geven deelnemers aan dat de tijd zó voorbij was. Anderen hadden moeite om tegen het licht van de zon in te kijken. Weer andere deelnemers vertellen dat ze een stadium van innerlijke rust bereiken. Ze hebben een diepe ademhaling en lichtervaringen, waaraan ze prettige herinneringen bewaren.

Tijdens het Oerolfestival vinden de deelnemers het een fantastische ervaring, ook omdat ze met zovelen zijn. Sommigen zijn ontroerd. Anderen wijzen op een groot saamhorigheidsgevoel voor en na het project. Een dag later verzamelen zich velen rond een grote foto die tijdens het project door een satelliet is gemaakt. In Arnhem ondergaan de deelnemers, liggend op een vlot op een kleine vijver, ook het schommelen op het water. Ze hebben echter niet in de gaten dat ze langzaam worden voortgetrokken. Sommigen merken op dat ze geen tijdsbesef meer hebben. Een deelnemer voelt zich als het ware tegen de aardbol aangeplakt.

In Mexico vertellen studenten dat hun zintuigen werden aangescherpt. Maar één studente moet zich vasthouden – het lijkt alsof ze de bodem onder zich verliest. Bij een ander komen jeugdherinneringen en beelden van dieren naar boven en worden deze zichtbaar in de lucht. Ze zegt dat ze het contact met het hier en nu opeens verloor en dat ze een ervaring had van verbondenheid met de hemel en met alles om haar heen. Naar aanleiding van deze ervaringen vergelijkt een journalist ter

plekke de kunstenaar en zijn project met het werk van een stadssjamaan.

In Zuid-Afrika kijkt een aantal ouderen heel verbaasd in de camera en schiet dan in de lach. Alsof de vraag om een reactie en om een reflectie op hun ervaring vreemd is. In tweede instantie wordt er toch gereageerd en maken enkele deelnemers melding van lichamelijke bijzonderheden. Het geheel werd door de deelnemers ervaren als een vorm van spirituele *healing*. De omstandigheden waaronder het project hier wordt uitgevoerd, zijn bijzonder omdat de plaats meestal wordt gebruikt om te voetballen. Voor en na het project is er veel lawaai, tijdens het project is het doodstil en wordt de stilte ook niet verstoord door voetballende jongeren. Alleen de wind die krachtig waait vanaf de Tafelberg is hoorbaar. Een van de deelnemers verklaart achteraf plechtig: 'Je bracht God naar onze gemeenschap.' Tijdens de actie had hij als in een visioen het gezicht van de kunstenaar gezien. In de hut waar foto's hangen van belangrijke mensen uit de gemeenschap, onder wie Nelson Mandela en Steve Biko, komt ook een foto van dit project te hangen. De groep ouderen vindt de gebeurtenis zo belangrijk dat ze deel gaat uitmaken van de gemeenschap. De foto is hiervan het bewijs en houdt de herinnering levend.

In Engeland, waar het project in de winter plaatsvindt, ontdekt een zieke die met haar verplegers deelneemt, hoe weldadig de buitenlucht en de winterkoude zijn, hoe de aarde geurt en hoe ze als het ware de lucht kan drinken. Ze was al jaren niet meer buiten geweest. Haar zintuigen gaan open. Een

ander ziet letters in de bomen en verbaast zich over het geluid van kinderen en van vogels op dit tijdstip.

Dit zijn slechts korte impressies van enkele projecten, waaruit verder niet helder wordt wat zij voor de deelnemers betekenden. Die impressies vormen een onderdeel van het project. Wat de deelnemers verder aan het project beleven en welke betekenis zij er later aan geven, valt buiten de opzet en wordt niet vastgelegd. De kunstenaar speelt in de voorbereiding en uitvoering een belangrijke rol als initiator, inspirator en documentalist, maar verder gaat zijn inzet niet.

Het ontstaan van het *Silent Sky Project#* en het menselijk lichaam in de ruimte

Maar ziel is ook verlangen, en het eeuwige verlangen gaat altijd uit naar de ruimte.⁶

Het *Silent Sky Project#* vormde in de afgelopen jaren een van de hoofdaccenten in het oeuvre van Rob Sweere. Sweere begon als performancekunstenaar, met de relatie van de mens met de natuur als voornaamste aandachtspunt. Naderhand gaat hij nadenken over de vraag wat waarneming is en hoe wij als mensen de ruimte beleven. Dit uitgangspunt leidt in de loop van de jaren tot de

constructie van objecten en ‘machines’ waarin deelnemers de waarneming van de ruimte actief kunnen ondergaan. De kunstenaar ontwerpt soms objecten of ruimtes die de voorwaarden voor de waarneming beïnvloeden. Zo construeert hij een ligbed op een verhoging, waarop de waarnemer kan plaatsnemen om naar de hemel te kijken. Ook op het dak van een rijdende auto kan worden plaatsgenomen.⁷ Deze manier van werken heeft ertoe bijgedragen om het idee van de waarneming van de hemel meer spiritueel te benaderen.

‘Spiritueel’ betekent in dit licht: het scheppen van de mogelijkheid om deze ervaring te ondergaan, samen met anderen, en om zich te laten leiden door wat er op dat moment plaatsvindt. Wat plaatsvindt, zijn de concentratie op het hier en nu van de ervaring, het ondergaan van momenten van stilte, de waarneming van de hemel en van alles wat daarbij waarneembaar is. De eigen waarneming van de kunstenaar en zijn eigen ervaringen van stilte tijdens meditaties thuis en op andere plaatsen in de wereld, hebben hiertoe de aanzet gegeven. De kunstenaar biedt anderen als het ware ‘voor even’ de mogelijkheid om deelgenoot te worden van een experiment. Het eigen lichaam is daarbij het middel (Afb. 3).

Opvallend bij het *Silent Sky Project#* is het projectkarakter van het werk. Het kan telkens worden herhaald, in principe zelfs zonder de aanwezigheid van de kunstenaar. Iedereen kan bij wijze van spreken in zijn tuin een halfuur naar de hemel kijken, alleen of samen met anderen. Maar

6 Max Bense, *Raum und Ich. Ausgewählte Schriften*, Stuttgart: Metzler Verlag, 1997, deel 1, p. 61, geciteerd door Peter Sloterdijk, *Sferen*, Amsterdam: Boom, 2003, p. 401.

7 Zie voor andere en oudere projecten en machines de site van Rob Sweere: <http://home.planet.nl/~sweeer024>.

3

Silent Sky Project# 24

2008 (27 februari), 12.05 - 12.17

17 deelnemers

Niteroi, Rio De Janeiro, Brazil

zo vrijblijvend en toevallig biedt de kunstenaar zijn werk niet aan. De keuze voor het groepsverband, voor de relationele verbondenheid van de groepsleden, voor een specifieke locatie en voor een tijdstip afhankelijk van de groep, maakt het project telkens weer bijzonder. Dit bijzondere karakter, dat ik boven al heb aangeduid met de term ritueel, verleent aan het project een eigen glans. Het ritueel kan slechts worden voltrokken als aan de voorwaarden is voldaan.

Het lichaam is het middel waardoor het ritueel mogelijk wordt en het vormt in dit project de voorwaarde voor de voltrekking van het ritueel. De kunstenaar als ritueelbegeleider doet denken aan de opvattingen van de Duitse kunstenaar Joseph Beuys. Volgens deze kunstenaar is het lichaam zelf een kunstwerk. Beuys stond niet vreemd tegenover de rol van de kunstenaar als een soort moderne sjamaan. Hij ziet de kunstenaar als een brugbouwer tussen twee werelden: de materiële werkelijkheid en de metafysische. Hij beschouwt de kunstenaar als de bewaker en uitvoerder van een ritueel, waarbij hij zelf niet afzijdig kan blijven en waarbij het publiek noodzakelijkerwijs betrokken wordt als subject van de actie. Rob Sweere nodigt de deelnemers uit om deelgenoot te worden van het project, om de ruimte waarin wij ons gewoonlijk bevinden en die wij beleven vanuit onze alledaagse ervaring, even te laten voor wat ze is. Hij nodigt de deelnemers uit om de dagelijkse gang van zaken voor dertig minuten te onderbreken voor een bijzondere wijze van waarnemen. Een pas op de plaats, een moment van stilte op een

bijzondere locatie, waar je meestal niet gaat liggen om naar de hemel te kijken.

In het *Silent Sky Project*# kan de liggende houding van het lichaam de mogelijkheid scheppen om de omringende ruimte op een andere manier te beleven. Zo ontstaat er voor de beleving een nieuwe ruimte, een heterotopie. Het begrip heterotopie, letterlijk: een andere ruimte, is afkomstig van Michel Foucault.⁸ Hij karakteriseert ruimtes die binnen de dagelijkse leefruimte bijzonder zijn als 'andere ruimtes'. Veel van deze ruimtes dragen van oudsher een speciaal karakter omdat ze verbonden werden met de sacrale werkelijkheid of met een verbod om deze ruimtes te betreden of te verlaten. Het waren afgezonderde ruimtes die voor speciale rituelen waren ingericht of waar personen op een bepaald moment naar werden verwezen. De kostschool, de kazerne, de gevangenis, het bordeel, het kerkhof, de tuin of het park, de dierentuin, het schip en het klooster zijn voorbeelden van dergelijke 'andere ruimtes'. Het zijn ruimtes waar een bepaald idee is gerealiseerd of die dienen voor een bepaald doel. In tegenstelling tot de utopische ruimte zijn ze reëel. Ook in de wereld van de kunst kunnen bepaalde ruimtes, zoals een museum of het theater, een dergelijke functie vervullen.

Het deelnemen aan het *Silent Sky Project*# kan beschreven worden als het ondergaan van een heterotopie, omdat een ruimte voor een bepaalde

8 Michel Foucault, *Die Heterotopien. Der utopischen Körper. Zwei Radiovorträge*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2005; vgl. ook de website <http://hemelaarde.mystiek.net> waar besproken wordt hoe landschapskunst kan werken als een heterotopie en hoe deze laatste term ingezet kan worden om kunstuitingen te beschrijven.

tijd (heterochronie) wordt afgezonderd (en eventueel wordt ingericht) en deze ruimte daardoor een eigen functie krijgt. Het begrip heterotopie kan dienen om het werk van Rob Sweere nader te duiden. Het slaat dan op de concrete ruimte waar het project plaatsvindt: die ruimte wordt tot heterotopie. De kunstenaar brengt de deelnemers welbewust in een nieuwe ruimte om hen daar een ervaring te laten ondergaan. Daarmee gaat hij een stap verder dan de kunstenaar die zijn werk alleen tentoonstelt in een bijzondere ruimte, zoals bij de expositie van een beeld of schilderij in een museum of galerie.

De vraag kan worden gesteld in hoeverre de uitvoering van een ritueel in een bijzondere ruimte een vorm van kunst is en in hoeverre een herhaalbaar project als het *Silent Sky Project#* kunst genoemd kan worden. Dat laatste is niet alleen een kwestie van definitie. Het gaat niet alleen om een afbakening van wat we onder kunst verstaan. Het gaat ook om de vraag in hoeverre kunst zou moeten uitnodigen om de grenzen van de waarneembare werkelijkheid te verkennen en eventueel te verleggen door een bijzondere ervaring van de ruimte. Een theaterstuk bijwonen, een balletvoorstelling meemaken of een bezoek aan de opera vraagt op een eigen wijze om betrokkenheid van de toeschouwers. In het *Silent Sky Project#* is de grens tussen getuige zijn van en deelnemen aan opgeheven. In die zin lijkt het project nog het meest op de deelname aan een religieus ritueel omdat ook daar de deelnemers de kern van de rite vormen. Elke vorm van vrijblijvendheid en afstandelijkheid is hier tenietgedaan. Een bepaalde inzet

en *commitment* worden verondersteld en zijn noodzakelijk om de rite te voltrekken.

De presentatie van het *Silent Sky Project#* en het effect ervan

Nog niet besproken onderdelen van het *Silent Sky Project#* zijn de vastlegging van de afzonderlijke projecten op foto en film, de terugkoppeling naar de deelnemers en de presentatie van het project op het web, in de media en in een museum of galerie.

Op zijn eigen website doet de kunstenaar verslag met behulp van een kleine fotocollage. Bepaalde foto's worden vergroot en onder meer gebruikt voor de presentatie van het project in een museum of galerie. Bij de presentatie en documentatie van zijn werk handelt Rob Sweere als andere kunstenaars. Via foto's en films kan de toeschouwer in een museum kennismaken van het project zonder zelf deelnemer te zijn geweest. Ook in de berichtgeving over het project in de media is en blijft er uiteraard een afstand bestaan tussen lezer en deelnemer. Het blijft hier bij beschouwen, kennismaken en waarnemen van de neerslag van het project. De kunstenaar vervult daarin een eigen rol omdat hij zo adequaat mogelijk probeert verslag te leggen van zijn handelen. Tevens is dit voor hem ook een mogelijkheid om een nieuw project te promoten, zodat nieuwe deelnemers bereid worden gevonden het project uit te voeren en het ritueel herhaald kan worden.

De deelnemers ontvangen na afloop een herinnering. Afhankelijk van de context en de omstandigheden wisselt de vorm daarvan. Na de eerste uitvoeringen verspreidde de kunstenaar afbeeldingen van mensen op het dak van het winkelcentrum in Arnhem. Ook toevallige passanten in het centrum ontvingen zo'n afbeelding. De luchtfoto die gemaakt werd van een groep vrouwen werd ook als kaart verspreid onder belangstellenden. In de openbare ruimte werd – op de muur van het concertgebouw in Arnhem – een tijdlang een grote afbeelding getoond van het project waarbij het concertgebouw en de schouwburg betrokken waren geweest. Op het Oerolfestival hing een grote foto die vanuit de lucht was gemaakt. Deze terugkoppeling naar de deelnemers is bijzonder aan het project. Ze kan werken als *reminder* aan de gebeurtenis zelf en ze verschaft de deelnemers ook een concreet bewijs van deelname als ze er aan anderen over vertellen. Zij vormt de meest tastbare herinnering aan het ondergane ritueel. De kunstenaar voelt dus duidelijk de behoefte om zijn project meer te laten zijn dan alleen de uitvoering ervan.

Voor de deelnemers kan het *Silent Sky Project#* worden gezien als een uitnodiging om bewustzijn dat naar buiten is gericht om te zetten in bewustzijn dat naar binnen is gericht. Een andere houding aannemen, het gewone leven letterlijk stilleggen, de concentratie op de hemel als object van waarneming (een hemel die in stilte wordt waargenomen, die 'niets terugzegt', ook al noemt de kunstenaar dit een vorm van conversatie) zijn hierbij van belang. Een andere houding aannemen

heeft invloed op de manier waarop iemand zich van zichzelf bewust is in ruimte en tijd.

Een van de effecten van het project kan zijn dat de innerlijke gedachtestroom tot stilstand komt. Kenmerkend hiervoor is de innerlijke rust en het ontbreken van elke gedachte. Sommige deelnemers praten hierover. Het geeft hun in hun beleving achteraf een sterk gevoel van verbondenheid met alles om hen heen. Het moment zelf is dan alweer verlaten en krijgt betekenis vanuit de reflectie. De deelname aan een ritueel als het *Silent Sky Project#* maakt je voor dat moment onderdeel van een nieuw geheel. Je waarneming van tijd en ruimte ondergaat een transformatie.⁹ Hoe deze transformatie eruit kan zien en welke betekenis eraan kan worden toegekend, is wel bekend vanuit de beschrijving van religieuze rituelen, maar is in de kunst tot nog toe eigenlijk nauwelijks onderzocht. Het onderzoek naar het effect van een kunstwerk op de toeschouwer, of in dit geval op de deelnemers, staat nog in de kinderschoenen.¹⁰

Vast staat dat de kunstenaar en de deelnemers er telkens weer in slagen om anderen te enthousiasmeren om het project in een nieuwe constellatie uit te voeren. Persoonlijke contacten en mondiale communicatie spelen hierin de belangrijkste rol. Onmiskkenbaar is ook de spirituele dimensie

9 De Amerikaan Ron Grimes, onderzoeker van rituelen, beschrijft de deelname aan een ritueel als vorm van participatie die iets met je doet: *'To step in to be.'* Je wordt onderdeel van een geheel en je verandert, je ondergaat een transformatie in tijd en ruimte.

10 De rituele vertaling van dit kunstproject en het effect ervan op de deelnemers zou verder onderzoek verdienen. De Duitse kunsthistoricus Max Ihmdal heeft de term *Ikonic* bedacht om het effect aan te geven dat een kunstwerk op de toeschouwer heeft. De leefwereld en de existentie van de toeschouwer blijven daarbij niet buitenspel. Bron: <http://kunst.phase26.de/?id=75>

die de kunstenaar inbrengt, ook al wordt die dimensie niet met evenzoveel woorden onder de aandacht gebracht. Misschien is het typisch voor onze tijd dat een kunstenaar, gemotiveerd door zijn eigen spirituele ervaringen, ertoe komt om anderen uit te nodigen om de ruimte op deze wijze te verkennen. Typisch vooral ook gelet op het feit dat deze rol in eerdere periodes vooral toekwam aan een geestelijk of religieus leider.

De (religieuze) betekenis van het *Silent Sky Project*#

De kunstenaar, als kind van zijn tijd, vertaalt de tijdgeest in een in zijn ogen noodzakelijk project, namelijk de beleving van het *momentum* in stilte, omdat we in een jachtige tijd leven waar nauwelijks nog plaats is voor een pas op de plaats. Onder *momentum* versta ik hier het samenvallen van beweging en tijdsverloop in de waarneming van het hier en nu. Waarom zou de kunstenaar dat willen, wat is zijn belang? Waarom houdt hij zich bezig met de beleving van tijd en ruimte en waarom vanuit een perspectief met de hemel als object? Zelf licht hij zijn concept als volgt toe, ik parafraseer: als we tijd en concrete ruimte abstraheren en doen alsof de projecten tegelijkertijd plaatsvinden, kan de aarde worden voorgesteld als een bol die door de aandacht van de deelnemers bundels energie uitzendt. Een stralende aarde, een aarde met ogen die naar buiten zijn gericht. De concrete ruimte van het project doet er dan niet toe en in

het abstracte beeld van een energie uitzendende aarde verdwijnt ook de belevingswereld van de deelnemers. De deelnemers zijn onderdeel van een groter geheel, hun aandacht maakt deel uit van één groot moment van concentratie. Hierin zijn zij (virtueel) met elkaar verbonden, wereldwijd. Deze beschrijving van het metaniveau van het project, het abstracte beeld van een levende aarde, stamt van de kunstenaar zelf. Het is zijn formulering van een in zijn ogen religieuze werkelijkheid waarin wij met elkaar verbonden zijn en gericht zijn op de hemel.

In mijn ogen zoekt de kunstenaar naar beelden om zijn project als een nieuwe mythe te funderen. Maar is hij daarin geslaagd? 'Een mythe laat altijd ruimte voor aanvulling en interpretatie; eenmaal deze ruimte gegeven is er ook ruimte voor andere en oneindig veel interpretaties.'¹¹ Het blijft bij een verkenning van mogelijkheden. Voor en tijdens het project worden deze abstracties niet ter sprake gebracht. De kunstenaar vermeldt niet uitdrukkelijk dat zijn eigen religieuze overtuiging een belangrijke drijfveer voor het project is.

Naar mijn mening schuilt voor de deelnemers de kracht van het project op dit moment vooral in de mogelijkheid die hun geboden wordt om samen als collectief een pas op de plaats te maken en de stilte te ervaren op een locatie en een tijdstip met een meerwaarde aan betekenis.

Toch heeft de kunstenaar mijns inziens ook een belangrijk religieus thema te pakken, al wordt dat misschien in eerste instantie niet zo gearti-

11 Cornelis Verhoeven, *Het grote gebeuren*, Utrecht: Ambo, 1966, p. 41.

culeerd. De religieuze thematiek bevindt zich als het ware onder het project. Deze thematiek wordt toegedeckt doordat de inhoud niet door de kunstenaar ter sprake wordt gebracht. Het project is het concept en het concept is het project. Telkens als het project wordt uitgevoerd, wordt het concept realiteit en telkens als het concept mensen stimuleert tot deelname, wordt het project verder gebracht. Een zichzelf versterkende beweging, eigen aan een ritueel.

De manier waarop de religieuze thematiek wordt verhuld, is interessant. Op een eigenzinnige wijze wordt verwezen naar een symbolische orde: door de kunstenaar aan de ene kant en, onafhankelijk daarvan en op een andere manier, door de deelnemers aan de andere kant. Door deze verwijzing en ook door de vorm van het ritueel ontstaat een vorm van bewustzijn die 'religieus' genoemd kan worden, maar die niet als zodanig wordt verdedigd. 'Want een kunstenaar wordt niet serieus genomen in de wereld van de kunst als hij openlijk kenbaar maakt dat hij religieus gemotiveerd is en daarvan werk maakt.'¹² Deze schroom van de kunstenaar is begrijpelijk in het kleine wereldje van de Nederlandse kunstkringen, maar uiteindelijk is deze vorm van verhullen overbodig. Een aantal deelnemers steekt in de interviews de religieuze dimensie die zij persoonlijk in het project hebben ervaren, niet onder stoelen of banken. Voor hen is het meemaken van het project in een bijzondere ruimte en gedurende een afgebakende tijd een religieuze ervaring. Het project creëert een

heterotopie waarin zij op zichzelf worden teruggeworpen en zij geven daar op een eigen wijze een religieuze betekenis aan. Het *Silent Sky Project* kan dus voor een aantal deelnemers ervaringen oproepen die zonder meer religieus zijn. Voor de kunstenaar is daarmee zijn experiment geslaagd. Hij heeft met succes geprobeerd om een ervaring van 'onmiddellijkheid' van de beleving van ruimte (en van tijd) te bemiddelen via dit project. De bereikte ervaring blijft behouden in de betekenisgeving achteraf door de deelnemers. Het ritueel is niet zonder vrucht gebleven.

¹² Aldus Rob Sweere in een van de gesprekken die ik met hem hierover voerde.